

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ШЫҒЫСТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
АРАБТАНУ ЖӘНЕ ИРАНТАНУ КАФЕДРАСЫ

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES
DEPARTMENT OF ARABIC AND IRANIAN STUDIES

«ПРОФЕССОР Ө.КҮМІСБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
80 жылдығына және ф.ғ.д., профессор Өтеген Күмісбаевтың
75 жылдық мерейтойына арналған халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 3 сәуір 2014 жыл

MATERIALS

of the international scientific-practical conference

«PROFESSOR KUMISBAYEV'S CREATION AND THE ORIENTAL STUDIES PROBLEMS»

Almaty, april 03, 2014

إن لم تمتلك مصيرك للأبد!
لقد شوّه الأندال ورعاع الناس،
روحك الباسلة، وتاريخك المجيد!

.....
لست منك يا شعب الكازاخ البائس
لم أشب في رمل البادية الساجي
صلبًا كالصخر.. وشامخًا كالجبل
إن لم تمزق الكرى وتنتفض!!

من ناحية أخرى، تأثر أبائي كثيرًا بالحكايات الشعبية القازاقية التي كانت تعكس حياة الشعب القازاقي الحقيقية ونضاله ضد الظلم والاستبداد، كما ساهم تعرفه على أحسن ما أخرجته الثقافة القازاقية على تكوين شخصيته المستنيرة، كما أفاد من الشعراء والمتقنين والكتّاب الروس مثل تشيرنيشيفسكي وبالينسكي ودوبرولوبوف وغيرهم المطرودين من بلادهم للتّهم السياسية الباطلة؛ حيث تعرّف عن كتب على الثقافة الروسية، وخصوصًا على الأدب الروسي الراقى.

Ү. Т. Алжанбаева

филол.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

А. Боранбаева

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АРАБ ЖӘНЕ ПАРСЫ ТІЛІНЕ БІРДЕЙ ЕНГЕН ТҮРКІ СӨЗДЕРІНІҢ ИГЕРІЛУ СИПАТЫ

В этой статье рассматривается освоение тюркизмов, которые одинаково вошли в арабский и персидские языки. Исследование показало, что некоторые тюркские слова сохранили свою семантику без изменений на обеих языках, некоторые изменили свои значения.

Ключевые слова: араб, персидский, заимствованные слова, тюркизмы, семантика слова.

The article describes the assimilation of Turkic words which entered to Arabic and Persian languages at the same time. In research there are showed that the some words have the same meaning in both languages, and some words have absolutely another meanings.

Key words: Arabic, Persian, assimilated words, Turkic words, the meaning of words.

Біз осы мақалаға дейін араб және орыс тілдеріне бірдей енген түркизмдердің игерілу дәрежесі туралы жазған едік. Бұл мақаламызда араб және парсы тілдеріне бірдей енген түркизмдердің игерілу дәрежесі қандай, фонетикалық, грамматикалық және семантикалық жағынан қай тіл оларды тереңірек сіңіре алғандығын жан-жақты қарастырмақшымыз.

Аталған екі тілге де енген кейбір түркі сөздерінің игерілуін қарастырып көрейік.

Аға. Түркі тілдерінде бұл сөздің көптеген мағынасы бар. Мысалы, 1. Ағайынды адамдардың жасы үлкені; 2. Жалпы жасы үлкен ер адам; 3. Басшы, ақылшы, жетекші ... 4. Басқарушы, басшылық етуші. Ауылдың кеңес ағасы жиылысты ашық деп жариялады да, болыстан келген өкілге сөз берді. (Б.Майлин, Шығармалары). Ал араб тілінде бұл сөз көбінде әскери мағынада қолданылады. Әр «ошақтың» басындағы басқарушы «аға» деп аталады. Араб тіліндегі мағынасы елдің саяси өміріне үлкен ықпалы бар түрік армиясы офицерінің жоғары шендерінің біреуінің атауын білдіретін әскери атау. Осы жерге Бұлақтан салтанатты шерумен сұлтанның өкілі *аға* келді [1, 37].

Қазақ тілінде бұл сөздің әскери мағынасы Шалкиіз, Доспамбет жыраулардың өлең-жырларында кездеседі. Жортуылшы ақын Махамбеттің өлеңдерінде аға сөзінің әскери мәні анық көзге түседі. Мысалы: Сан шерулі қол болса, Батырлар болар ағасы (Махамбет).

Аға сөзінің әскери мағынасы басқа түркі тілдерінде де ұшырасады. Аға сөзі осман түріктерінде қолбасылардың әскери лауазымы ретінде қолданылған. Осман түріктерінде аға сөзінен өрбіген әскери терминдер мольнан кездеседі. Олар: *қол ағасы* (күзет бастығы), *қала ағасы* (қорғанның коменданты), *іш ағасы* (ішкі қызмет офицері), *бөлік ағасы* (бөлім басшысы), *чауш ағасы* (фельдфебель) т.б. [2, 141].

XVI-XVII ғасырлардағы әскери лексиканы зерттей келгенде, бұл күнде әскербасылардың, қолбасылардың атаулары ретінде қолданылатын арнайы әскери терминдердің қалыптасқаны байқалады. Ақын-жыраулардың толғауларында, эпостарда жаугершілік кезінде қол бастаған әскербасы мағынасында бас, аға сөздері ұшырайды, - дейді ғалым Т.Байжанов [2, 38].

Соның дәлелі ретінде араб тілінде осы сөздің қатысуымен жасалған *аға-л-ағауат* сөзін қарастырайық. *Аға-л-ағауат* сөз тіркесі «ағалардың ағасы» деп аударылады да, ағадан да жоғары әскери шенді білдіреді [1, 725]. Араб тіліндегі аға сөзінің тағы бір мағынасы қазақ тіліндегі дәрежесі, қызметі, атағы жоғары деген мағынасына тура келеді. Бригаданың жұмысына басшылық еткен *аға жылықшығыға* айына алты сом қоса есептеледі. (А.Шойбеков, Колхозда)

8-раби ас-сани (23.V.1809), сейсенбі күні мамлук әмірлері Ибрахим бейдің баласы Марзуқ бей, *аға мустахфазан* Сәлім (полиция бастығы), силахдар Ғалым бей, Мурад бей, Әли бей Аййубтар келіп жетті [1, 157].

Бұл сәлемдемелер мен пәрмендерді, офицерлер мен *аға-л-ағауаттарды* және қапышыны (қапы - түрікше есік, яғни есікші, есік қараушы) жіберудегі мақсат - олардың қызметіне тиесілі кірістерін, жол қаражатына, сый-сыяпатқа қажетті дирхемдерін жинатып алу [1, 158].

Әл-Джабартидың жоғарыда аталған еңбегінде *қызылар аға* деген сөз тіркесі кездеседі. Ол гарем, яғни қыз-келіншектер қараушысы деген мағынаға ие. Орыс тіліндегі шетел сөздері сөздігінде Гарем (арабша харам - тыйым салынған): 1) көп некелік сақталған мұсылман шығыс елдеріндегі үйдің әйелдер отыратын бөлігі; гаремге күйеуі мен ұлдарынан басқа адамның кіруіне тыйым салынған; 2) бай мұсылманның әйелі мен көңілдері [34, 136].

Сол күні Мұхаммед Әли-пашаға арналған жарлығы, бұлғын ішігі, қылышы мен қанжары бар Иса-аға есімді *қызылар ағаның* Александрия портына келіп түскені жайлы хабар жетті [1, 284].

Ал *қол ағасы* термині қазақ эпостарында әскердің бір бөлігінің басшысы ұғымында қолданылған. Мысалы: Мен Сейілдің ұлы Қараман, Қазанға кетіп барамын, Жүрмейісің құрдасым, Қол ағалық қыламын («Батырлар жыры»). Сол заманда қол ағасы термині Европа армиясындағы «майор, офицер» шеніне тең әскери атақ болған [2, 140]. А.Гордлевскийдің еңбектерінде *қол ағасы* «офицер, майор» ұғымын білдірген [11, 131].

Ал парсы тілінде *آغا (аға)* – 1/ ханым, сайеде (пайғамбар әулетінен шыққан әйел адам), ақсүйек әйел 2/ әйел, жұбай. Тағы бір мағынасы- әтектендің есімінің алдынан немесе соңынан қосылып айтылатын сөз. Мүбәрәк аға немесе аға Әрәслан [3, 65].

آغاجی (ағаджи) - патшаның камергері және жақын адамы, сол арқылы патшалар және әскербасылар мен ақсүйектердің арасында хат тасылған. Бұл сөз хижраның IV-V ғғ. Иранның шығыс аймақтарындағы сарайларда қолданылған *ادم و بدم و دادم و جایی فرود آمدم* *آغاجی* *خادمه خاصه بردم ی و* *زیدیک آغاجی* *خادم خاصه بردم ی و* *وقت سحرگاه فراشی آمد و مرا بخواند و برقم آغاجی مرا پیش برد.* *ابوالفضل بیهقی*. [3, 66]. *نزدیک سرایی پرد*

Нәздик-е ағаджи хадем-э хассе бордәм вә беду дадәм вә джаии форуд амәдәм нәздик-е сәраии пәрде вәкт-э сәһәрғаһ фәраши амәд вә мәра беханд вә берәфтәм ағаджи мәра пиш борд. Әбулфазл Биһақи. [4. 126]

Ағаджиге арнайы қызметкерді апарып, оған тапсырдым да сарайдың жанындағы бір жерге қондым, таңсәриде әйел келіп мені шақырып, ағаджиге алып барды.

Осы сөздің тағы бір фонетикалық өзгеріске ұшыраған түрі *آقا (ақа)* – 1/ жасы үлкенірек бауыр 2/ әкенің бауыры 3/ әмір, басшы, туыстардың басшысы 4/ құрмет белгісі ретінде адам есімінің алдына немесе соңына қосылатын сөз. Мысалы аға Мухаммад, Джафар аға (3, 73)

آقاسی (ақаси) – 1/ басшы. Мысалы: *آشیک آقاسی (шишак ақаси)* - сарай басшысы, *قوئلر آقاسی (құлдар ақаси)* – құлдар басшысы. 2/әтек. 3/Мемлекеттік Кеңес басшысы (1,73). Бұл нұсқа да әуелгі мағынадан аса алшақтап кете қоймаған. Қазақ тіліне қарағанда қосымша мағыналарға ие болып, семантикасы ұлғайған сөздердің қатарына жатқызылған.

Ошақ. Қазақ тілінде бұл сөздің екі түрлі мағынасы бар: 1) үстіне қазан асып тамақ пісіретін тастан, кірпіштен қалап жасалған нәрсе; 2) ауыс. Адамның үй-іші, от басы. Сауынға деп ұстап отырған жалғыз түйені қасқырдың жеуі Шәкір ошағына салмақтылау соққы болды (С.Елубаев, Ойсыл қара). Араб тілінде құрамында мамлуктер мен түрік жауынгерлері бар әскери бөлім (*ууджак*) «ошақ» деп аталады. Әскери корпусының «ошақ» аталуы осы ауыспалы мағынада, яғни бір оттың басына біріккен деген мағынада қолданылған. Бір әмірге бағынышты мамлуктер әмірдің от басы мүшелері сияқты болып есептелетін. Ууджак сөзі арабтың белгілі тарихшысы әл-Джабарти әбд әр-Рахманның «Мухаммед Әлидің қол астындағы Мысыр (1806-1821)» атты еңбегінде кездеседі. Сол күні-ақ паша египеттік жауынгерлерді және ошақ әскерлерін жинап, олардың қалада қалатынынан қауіптенгендей, оларды түгел Нілдің арғы бетіне өткізіп тастауды бұйырды [1, 38].

Парсы тілінде бұл сөздер әскери мағынада емес, өзінің қазақ тіліндегі бейбіт мағынасында қолданылады. *اوجاق* (оджақ-уджақ) – 1.қазан қоятын таған 2. жанұя, танымал отбасы [3,145].

Байрақ, санжақ. Әскери атрибуттардың ішіндегі ең қастерлісі ту екені белгілі. Оның *жалаяу*, *байрақ*, *санжақ* деген синонимдері бар. Араб тіліне енгені - байрақ пен санжақ. Бөрілі байрақ – көне

түркілердің жаугершілік кезінде алып жүретін жауынгер байрағының атауы дейді, - ғалым Т.Байжанов [2, 48].

Есімді жидым, ояндым,
Ертектер өшті ойдағы,
Кемеден күнге қарайды,
Елімнің қызыл байрағы (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

Бұл екі сөз араб тілінде тура мағынасынан басқа ауыспалы мағынасында да қолданылады. Байрақ, сондай-ақ, әскери бөлімнің аты, ал санжақ шамамен аймаққа сәйкес келетін әскери-әкімшілік территория.

XV-XVIII ғасырларда Египет жиырма төрт әскери округ - *санжақтарға* бөлінген болатын. Оларды мамлук әмірлері басқарды. Санжақ билеушісі *санжақ-бей* деп аталды. Санжақ сөзі санжақ-бей сөзінің орнына да жүре беретін. Сосын ол оларды Жоғарғы Египеттегі әмірлерге өз *санжақтарының* бірі Әмин-бейдің қосшылығымен жіберуге асықты [1, 52]-б./.. Сол үшін ол Жүсіпті елу әмиян пұлмен және жүз байрақпен (бұл жерде сөз ту туралы емес, янычарлардың әскери бөлімі байрақ туралы болып отыр) марапаттауға уәде етті [1, 586].

Ту ұсатушы адам *байрақдар* деп аталды. Өзімізге бұрыннан таныс парсының сардар сөзі сияқты парсының *-дар* жұрнағының байрақ сөзіне жалғануы арқылы жасалған.

Парсы тілінде *بیرق* (*бейрәк*) – түрлі-түсті, боялған ту, таяқтың басына іледі және ол топтың, партияның, діни сектаның немесе мемлекеттің белгісі болып табылады [3, 623].

Шәуіш. Әскери шеннің ең төмені – *шәуіш*. Құмық тілінде бұл сөз - жаршы, әзірбайжан тілінде - керуенбасы, қырым татарлары тілінде - ауылбасы, түрік тілінде - швейцар, күзетші, городской [6, 146-147]. Араб тілінде бұл сөздің мағынасы «жаршы мен әскербасы аралығындағы атқарылатын қызмет иесі» дегенге келеді. Қазақ тілінде бұл сөз сөздіктерде кездеспеді. Қолдарында күмістелген асалары бар лауазымды адамдар мен *шәуіштердің* қоршауындағы мұғалім Ғали өз үйіне келіп түсті [1, 291]. Парсы тілінде

چاوش-چاوش (*чавош, чавуш*) – әскердің не керуеннің алдында жүретін адам, керуенбасы 2/ керуеннің алдында дауыстап жүретін адам 3/түрмедегі адамдарға немесе ауру адамдарға қарайтын адам 4/күзетші [3, 1270].

Тобыр. Қазақ тілінде топталып жиналған қарапайым халық, қалың топ - *тобыр* дегенді білдіретін сөз де араб тілінде әскери мағынада қолданылып *табур* «батальон» деп сөздікке енгізілген. [7, 118]. Ал парсы тілінде де араб тіліндегідей әскери мағынаға ие болған. *طابور* (*табур*) – 1/қатар 2/тобыр 3/ полк 4/ әскер [3, 2195].

Шыбық. Қазақ тіліндегі *шыбық* сөзі араб тілінде өз тіліміздегі мағыналарынан айрылып, біріне-бірі ұқсамайтын екі түрлі мағынаға ие болған. Қазақ тілінде оның: 1) ағаштың бұтағы, жапырағы жоқ, ұзын да жіңішке, солқылдақ жас өркені; 2) қамшы орнына қолданылатын жіңішке ағаш; 3) көшет; 4) ауыспалы: таяқ, соққы деген мағыналары бар. Араб тілінде шыбық сөзіне былай анықтама берілген. Аш-шуубақ – «наубайшының нан жаятын таяғы», парсы тілінен ауысқан [8,372]. Қазақша айтқанда - оқтау. Араб тілінің түсіндірме сөздігін қарап отырғанда байқалған бір жағдай, ондағы біраз түркі сөздерін, мысалы, *мейрам*, *мұз* т.б. сөздерді парсы тілінің сөзі деп белгілепті. Бұл қате пікір деп ойлаймыз. Екінші мағынасы *шубук* «түтік, трубка» [7, 491]. Осыдан барып *шубукджи* «түтік жасаушы немесе түтік сатушы» сөзі пайда болған. Арабтар түтік сөзінің орнына тағы бір түркі сөзін қолданады. Ол - *емізик* сөзі. Амзак немесе амзек «темекі тартуға арналған мундуштук» [9, 48]. Қазақ тілінде Мүштік. Темекі тартуға арналған, іші қуыс түтік, «мундштук» [36, 275]. Парсы тілінде *چپق* (*чопоқ*) - темекі тарту құралы, сабы ағаш және басы қыш, темекіні басына салып, тартады [3, 1272].

Елші. Бұл сөз араб тілінде де, парсы тілінде де мағынасы өзгермеген сөздердің қатарына жатады. Парсы тілінде - *ایلچی, ایلچی* (*илджи - илчи*) – 1/елші 2/ Мемлекеттік Кеңестің тапсырмасын орындауға сапарға шыққан адам (Илхандар, Сефеви және Қаджарлар дәуірі) [3, 419].

Сұңқар. Араб тілі түсіндірме сөздігінің ішінен бір ғана жерде татар сөзі деген сөзді кездестірдік. Ол - *сұңқар* сөзі. Оған мынадай анықтама беріліпті. *Ас-сұңқар* және тағы бір фонетикалық варианты *ас-сунқур*. Үлкендігі мен әдемілігі хан сарайынан асатын алып құс [8,354]. Ал қазақ тілінде *сұңқар* - бүркіт тұқымдас қыран құс. Парсы тілінде бұл сөздің алдына ақ сөзі қосылып ақсұңқар деп қолданылады екен. *اقسونقار* (ақсонқар) зат. Қаршыға, сұңқар тұқымдас саятшылыққа пайдаланылатын құс, ақсұңқар [3, 73; 4, 141]. Осы **ақ** сөзі басқа сөздермен де тіркесіп, қазақ тіліндегідей мағынаға ие. *اق سقل* (ақ сәкәл) зат. Ақсақал.[3,73]. *اق* (ақ) сын. Ақ. Мысалы: *اق تپه* (*ақ тәппе*) – Ақтөбе, *اق اردو* (*ақ орду*) – Ақорда. [3, 73; 4, 140]

Боқша. Қолдан тігілген қалта, сумка. Бір мезгілде Бәйтк молда ұшып тұрып, киіз *боқшасының* ішінен көзілдірігін алып көзіне киді /С.Торайғыров, Таңдамалы шығармалар/. Араб тілінде букджа 1/ түйіншек (киім-кешек оралған); 2/ киім-кешек орауға арналған кездеменің кесіндісі [9, 87]. Парсы тілінде де тура осы мағынп сақталған. *بوچه* – *بوچه* – *بوچه* – *بوچه* (боғча (ә), боқч (ә), бұғджә (ә), бұғча (ә), букча (ә) зат. Киім және маталар түйілетін үлкен қол орамал. [3, 551, 555, 604; 4, 168, 10, 90].

مرد باشد که باو تا ندهی صد تنگه
در بغل بوچه نیارد که نهاد در بازار
نظام قاری

Мәрд башәд ке бе у та нәдәһи сәд тәнге
Дәр бәғәл-ә **боғчә** нәйәрәд ке нәдәһәд дәр базар

*Оған жүз теңге бергеніңше, базарға апаратының қолтығына тығып, түйілген орамалмен
әжелмейтін адамдар да болады (Незам Ғари) . [4,168].*

Баспа. Түркі тілінің *бас* етістігінің көптеген мағынасы бар. Олар:

- 1/ жүру, адымдау;
- 2/ бір нәрсенің үстін жабу;
- 3/ жаншу, таптау, езу;
- 4/ кітап, газет, журналды баспадан шығару;
- 5/ басу (мөр, таңба т.б.).

Осы етістік түрік, қырым татарларының тілінде *-ма* аффиксі жалғануы арқылы, «шыт», «миткаль», «бояумен өрнек, сурет басылған мата» деген мағыналы зат есімге айналған. Қазақ тілінде *баспа*: *баспа*-кесте-инемен басып тігу әдісі. Мысалы: Қыздар *баспа* кестемен жекейлеп орамал тікті /ауызекі тіл/. Сондай-ақ қазақ тілінде осы етістіктен жасалған *баспа* - кітап, газет, журнал басып шығаратын мекеме мағынасындағы зат есім жасалған.

Араб тіліне алдымен «шыт», «бояумен өрнек, сурет басылған мата» деген зат есімдер енген. Х.К.Барановтың сөздігінде бұл сөз /басма/ «штемпель, мөр, штамп, таңба» деп берілген [7, 89]. Бұл сөз *мөр* мағынасында құмық, қырғыз, татар тілдерінде қолданылады екен. Парсы тілінде бұл сөз төмендегідей мағыналарға ие: *باسمه چی* (басмәчи) зат. 1.Баспа ісіндегі бастық. 2.Баспаханашы-жұмысшы [3, 459; 4, 426]. *باسمه* (басмә (ә) зат. 1. Мата бетіне басу. 2. Басылған фотосурет. [3, 459; 4, 584].

باسمه (басмә (ә) зат. 1. Суреттер мен сөздерді матаның бетіне басуға қолданы- латын құралдың аты. 2. Өрнектелген алтын, күміс табақ [3, 536; 4,68]. *باسمه چی* (басмәчи) зат. Алтын, күміс табактың бетіне өрнек салатын адам [3, 536; 4.68].

دلّم ماند از بسمه چی در شگفت
ازو دیده ام نقش حیرت گرفت
وحید (بقول آندراج)

Деләм манд әз **бәсмәчи** дәр шегофт
Әзу дидейәм нәкш һейрәт герефт
Бәсмәчиге таң қалдым

Одан өрнектің керемет болып шыққанын көрдім
Вәһид [4, 68].

Біз түркі сөздері арб тіліне тікелей осман түріктері және қыпшақ мамлүктері арқылы енді десек те, парсы тіліндегі түркі сөздерін зерттей келе, парсы тіліне енген түркізмдер араб тіліне енген түркізмдерден әлдеқайда көп екенін байқаймыз және мағыналық жағынан түркілік мағынаны көбірек сақтаған, өйткені географиялық жағынан да Иран Түркияға, Әзірбайжанға, Қазақ еліне жақын жатыр. Фонетикалық жағынан игерілуі араб тіліне ұқсас. Осыған қарап араб тіліне түркізмдердің ені жолдарының бірі- парсы тілі деген тұжырым жасауға болады.

1. Ал-Джабарти Абд ар-Рахман. Египет под властью Мухаммада Али (1806-1821). -М.,1963. -792 с.
2. Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы. Докт. дисс. -Алматы, 1993. - 336 б.
3. Moin Mohammad. Farkhang-I farsi. 1,2 T -Tehran, Sepehr, 1375.
4. Dehkhoda Aly Akbar. Logatname-ye Dehkhoda. 2, 3, 4, 8, 9, 11, 12, 15, 16, 17, 20, 24, 29, 33. Tehran: Sirys, 1375.
5. Современный словарь иностранных слов. -Санкт-Петербург, 1994.-752 с.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-том. -Алматы, 1983. -672 б.
7. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. -М.,1970.-1168 с.
8. Арабско-русский словарь сирийского диалекта. -М.,1978.-552 с.

9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 5-том. -Алматы,1980. -639-б.

10. Zhemenei I. Parsyssha-qazaqsha sozdik. – Almaty: Qazaqstan Respublikasyndagy Iran Islam Respublikasy elshiliginin madeni okildilgi, 2003.

Б. А. Атабай

филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АРАБ ГРАММАТИКАЛЫҚ МЕКТЕПТЕРІ

Араб тіл білімі бір күнде қалыптасқан жоқ. Араб тіл білімінің тарихы ортағасырлардан бастау алады. Араб тіл білімінің VIII ғасырдан ХҮ ғасырға дейінгі уақыттағы тарихы ғылыми әдебиеттерде айғақталған. Араб лингвистикалық дәстүрінің ең маңызды кезеңі болып VIII-XIII ғасыр аралығы аталады. Араб грамматикалық мектептері - Басра, Куфа және Багдад қалаларында қалыптасып, сол қалалардың атымен аталған. Әр мектептің өзіне тән дәстүрі мен ұстанымы болған.

Түйін сөздер: араб тіл білімі; грамматикалық мектептер, араб ғалымдары, лингвистикалық дәстүр

In this article author try to examine the history of Arabic language. Arabic language started from the VIII till XY century. To the main Arabic grammatical school we include –Basra, Kufa and Bagdad.

Key words: Arabic language science, grammatical schools, Arabic scientists, linguistic traditions

Әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосқан халықтардың бірі-арабтар. Ғылымның сан-саласының ішінде араб ғалымдарының еселі еңбек еткені-тіл білімі болды. Араб тіл білімінің тарихы ортағасырлардан бастау алады. Араб тіл білімінің VIII ғасырдан ХҮ ғасырға дейінгі уақыттағы тарихы ғылыми әдебиеттерде айғақталған. Араб лингвистикалық дәстүрінің ең маңызды кезеңі болып VIII-XIII ғасыр аралығы аталады. Осы кезде ең үздік, ең ерекше дүниелер жазылды деп сеніммен айтуға болады дейді әлемдік дәрежедегі арабтанушы украиналық ғалым В.С.Рыбалкин [1, 69].

Араб тіл білімі бір күнде қалыптасқан жоқ. Сирия мен Месопотамияның жерлерін өздеріне бағындырған арабтар өздеріне қарағанда әлдеқайда мәдениеті жоғары халықпен араласты. Мәдениетаралық байланыстың арқасында арабтардың өз тілінің заңдылықтарына байланысты алғашқы қызығушылықтары, ғылыми пайымдаулары пайда бола бастады және ол пайымдаулар негізінен сакралды мақсаттағы ізденістер еді.

Араб филологиясының тарихын зерттеушілер бұл үдерісті Мұхаммед пайғамбардың күйеу баласы Али халифамен байланыстырады. Али б. Аби Талиб грамматикалық ережелер жинағын Абу әл- Асуад ад-Дуалиге берген екен деген сөз бар. Араб тіліндегі грамматикалық құбылыстарына қатысты алғашқы көзқарастың авторы төртінші халифа болған, ол сөзді етістік, есім және көмекші сөздер бөліп қарастырған және осы ісін әрі қарай жалғастыруды шәкірті әрі ізбасары Абу әл- Асуад ад-Дуалиге тапсырған деген әпсана бар екендігін А.Крымский айтып кеткен [1,70].

Абул Асуад ад-Дуали араб жазуына диакриттік нүктелер мен харакаттарды енгізген. Оған дейін араб жазуында ظ (қатаң з дыбысы) мен ط (қатаң т дыбысы), ض - (қатаң д)-ны (ص қатаң с) дыбысынан ажырату қиын болған. Сонымен қатар, араб тілінің алғашқы қағидаларын ұсынып, грамматикалық тақырыптарға қатысты алғаш пікір айтқан осы ғалым екені Ибн Кутейбаның «Китаб әл-маъариф» атты еңбегінде айтылған [1,70].

Абу әл- Асуад ад-Дуалидің грамматика мәселесіне қатысты қалам тартуына түрткі болған жағдайлар туралы бірнеше аңыз бар. Мұсылман дінін қабылдаған өзге ұлт өкілдері Құранды оқыған кезде көп қате жіберетіндіктен, араб грамматикасын жазуды қолға алынған деген пікір бар. Құдай сөзін бұрмалап оқуға тосқауыл қою үшін, Абу әл- Асуад ад-Дуали билеушіден Құран сөздерінің тізімін жасайтын жақсы білгір маман сұраған. Осы тізімдегі әр сөздің дұрыс оқылуы үшін, олардың дауысты дыбыстарын - а,у,и белгілеу үшін, оларға сәйкес нүктелер қойып отыруды талап еткен.

Абу әл- Асуад ад-Дуалидің араб грамматикасын жазуына себеп болған жайт есебінде тағы бір оқиға аталады. Ол вариантта мұсылман арабтар парсылармен және басқа да халықтармен араласқаннан өз тілдерін шұбарлап, бұрмалап сөйлеу дағдысының қалыптасқанын, осы келеңсіздікті жою мақсатында, Абу әл- Асуад ад-Дуали билеушіден араб грамматикасының ережелерін жазуға рұқсат сұраған деп те айтылады. Абу әл- Асуад ад-Дуалидің бұл өтінішін билеуші қабылдағысы